श्रीराघवेंद्रयतिकृत

ईशावास्योपनिषत्खंडार्थः प्रारभ्यते

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ श्री प्राणपतिमानम्य पूर्णबोधादिदेशिकान् ॥ ईशावास्योपनिषदः करिष्याम्यर्थसंग्रहं ॥ अस्या उपनिषदः स्वायंभुवो मनुः ऋषिः । यज्ञनामा हरिर्देवता । अनुष्टुबादि यथायोग्यं छंदो ज्ञेयं । अनेजदित्यादिना तत्त्वं विवक्षुरुपदिष्टं तत्त्वं अधिकारिण एव हृद्यवतिष्ठते नान्यस्येति एतदुपनिषदधिकारिसिद्ध्यर्थं विच्छिन्नविषयतृष्णात्वं तावदाद्येन मंत्रेण सयुक्तिकं विधत्ते ॥ ईशेति । यत्किंच जगदिदं तत्सर्वं प्रवृत्त्यर्थं आत्म- (न ई)नि ईशावास्यं । आवासमर्हतीत्यावास्यं । ईशस्यावास्यं ईशावास्यं । ईशानुप्रविष्टमित्यर्थः । तदेवानुप्राविशदित्यादेः । अतोऽस्वतंत्रमिति भावः ।

हरिः ओ३म् ॥ ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंचजगत्यां जगत् । तेनत्यक्तेन भुञ्जीथामागृधः कस्यस्विद्धनं ॥ १ ॥
कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः । एवं त्वयिनान्यथेतोस्ति न कर्मलिप्यतेनरे ॥ २ ॥

किंच जगत्यां प्रकृताविदं सर्वमाश्रितं । सा चेशायत्ताऽतोऽप्यस्वतंत्रं । ईश एव स्वतंत्रः । तेन कारणेन तेन ईश्वरेण त्यक्तेन दत्तेन वित्तेन। यदृच्छालब्धेनेति यावत् । भुंजीथाः भोगं कुर्याः । कस्यस्वित् कस्यापि राजादेः सकाशाद्धनं मा गृधः नाकांक्षेथाः । ईशादन्यस्यास्वातंत्र्येण तस्य दाने सामर्थ्याभावादीशदत्तेनैव वर्तेतेति भावः ॥१॥ तृष्णाविच्छेदवत्स्वोचितकर्मानुष्ठानमपि ज्ञानार्थिनामावश्यकमित्याह ॥ कुर्वन्नेवेति । शतं समाः शतं वर्षाणि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । इह मानुषादि जन्मनि यावज्जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत्तावत्कर्माणि कुर्वन्नेव आमरणं भगवत्पूजात्मकानि असंकल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् ।

कुतः । एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते । स्वोचितेनासंकल्पित फलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वंतं अल्पाधिकारिणमपि न प्रागुत्तराणि पापानि बाधंते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । इतः कर्मकरणात् अन्यथा अकरणे कर्म पापं न लिप्यत इति नास्ति। भगवत्पूजामकुर्वंतं पापानि बाधंत एव ततश्चासौ ज्ञाने नाधिक्रियते । अतश्च कर्माणि कुर्यादिति । पुरुषार्थनये नियमाच्चेति सूत्रभाष्यादौ नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि कर्म न लिप्यत इति नास्ति इत्यपरोक्षज्ञानिनोऽपि कर्माकरणे मुक्तावानंदऱ्हासरूपपापकर्मलेपोऽस्त्येवेति ज्ञानिपरतया मंत्रो व्याख्यातः ॥२॥ एवं प्राप्ताधिकारं प्रति परमात्मतत्त्वबुभुत्साजननाय विपरीतज्ञा-

असुर्यानाम ते लोका अंधेनतमसावृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनोजनाः ॥ ३ ॥
अनेजदेकं मनसोजवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातारिश्वा दधाति ॥४॥

निनो निंदामाह॥असुर्या इति । सुष्ठुरमणं सुर्यं । सुपूर्वस्य रमतेर्ड्यप्रत्ययः । तद्विरुद्धमसुर्यं महादुःखं । असुर्यमेष्वस्तीत्यसुर्याः। अर्शआद्यच् प्रत्ययांतोऽयं । महादुःखवत्त्वादसुर्याः । असुरप्राप्यत्वाद्वाऽसुर्याः । अंधेन तमसा । अंधयतीति व्युत्पत्त्या निबिडांधकारेणेत्यर्थः । आवृतास्ते प्रसिद्धा य इति शेषः । लोकास्तान्प्रेत्य मृत्वाऽभिगच्छंति । ते के इत्यत उक्तं ॥ य इति । आत्महनः । यथावदात्मानमज्ञात्वा वैपरीत्येन जानंतो ये केचन वर्तंते ते सर्वेऽपि अभिगच्छंतीति नाम निश्चितमेतादित्यर्थः ॥ ३ ॥ इदानीं परमात्मतत्त्वमुपदिशति ॥ अनेजदित्यादि मंत्रद्वयेन । तत्परमात्मस्वरूपं । अनेजत् । एजृ कंपने । अकंपमानं निर्भयत्वादिति भावः ।

एकं प्रधानं । मनसोऽपि जवीयः । वेगवत्तरं । एनत्परब्रह्मस्वरूपं देवा नाप्नुवन् साकल्येन न व्यजानन् । ब्रह्म तु पूर्वं अनादिकालं स्वभावत इति यावत् अर्षत् ऋष ज्ञाने सर्वं व्यजानात् । आडागमाभावश्छांदसः । तद्ब्रह्म तिष्ठत् विद्यमानमेव सत् धावतो वेगेन गच्छतोऽन्यान् जनानत्येति अतिक्रम्य वर्तते । अचिंत्यशक्तित्वात्सर्वगतत्वाच्चेति भावः । तस्मिन्हरौ मातरिश्वा मुख्यवायुः आसमंतात्पालयंतीति व्युत्पत्त्या अपः कर्माणि । स्वप्रेरणया प्राणिभिः क्रियमाणानि पुण्यकर्माणि दधाति समर्पयतीति ॥४॥ तदिति पंचम्यर्थेऽव्ययं । जगदिति शेषः । तत्तस्मात्प्रकृताद्धरेः जगदेजति । बिभेति । तद्ब्रह्म नेजति न बिभेति । स्वतंत्रत्वादिति भावः ।

तदेजतितन्नेजतितद्दूरेतद्वंतिके । तदंतरस्य सर्वस्य तदुसर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥
यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषुचात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

तदु तदेव ब्रह्म दूरे । तदु तदेवांतिके समीपे च सर्वगतत्वादिति भावः । तद्ब्रह्म अस्य प्रमितस्य सर्वस्यांतः । तदु तदेव सर्वस्य बाह्यतः । बहिरपि । सर्वव्यापित्वादिति भावः ॥ ५ ॥ तद्दूर इत्यादौ हरेः सर्वभूताश्रयतया सर्वभूतगतत्वमुक्तं । तज्ज्ञानस्य फलमाह ॥ यस्त्विति । सर्वाणि भूतानि चिदचिदात्मकं सर्वं जगत् । आत्मन्येव परमात्माश्रयत्वेनैवास्तीति यस्त्वनु निःसंदेहं पश्यति जानाति । यद्वा आश्रितत्वक्रमानुरोधेनेत्यनु शब्दार्थः । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतेषु नियंतृतया स्थितं हरिं योऽनुपश्यतीत्यन्वयः । ततः परमात्मस्वरूपज्ञानित्वाद्धेतोर्न विजुगुप्सते । स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति । भयाभावादिति भावः ॥६॥ एतमेवार्थं विवृणोति ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्नात्मनि

निंदया चेति यावत् । अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुर्वृद्धाः । इति इत्येवं वृद्धवचनसंमतियुक्तं वचनं धीराणां धीमतां सकाशात् शुश्रुम । श्रुतवंतः स्म। ये धीरा नोऽस्माकं मोक्षसाधनं विचचक्षिरे। व्याचचक्षिरे। अतो द्वयमप्यावश्यकमिति भावः॥१०॥ एतन्मंत्रार्थमेव व्यक्तमाह ॥ विद्यां चेति । विद्यां विष्णुयाथात्म्यज्ञानं । अविद्यां मिथ्याज्ञाननिंदनं । च शब्दावितरेतरयोगे । स ह एकपुरुषार्थहेतुत्वेन तदुभयं यो वेद स इति शेषः। अविद्यया अन्यथाज्ञाननिंदया मृत्युं दुःखाज्ञानाद्यनिष्टं तीर्त्वा विद्यया विष्णुयाथात्म्यज्ञानेन अमृतं आनंदानुभवलक्षणं मोक्षैकदेशं अश्नुते प्राप्नोति। अनिष्टनिवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिंदनसामर्थ्यलभ्यत्वादानंदानुभवस्य च तत्त्वज्ञान

अंधंतमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते । ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाꣳरताः ॥ ९ ॥
अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया । इतिशुश्रुमधीराणांयेनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥
विद्यांचाविद्यांच यस्तद्वेदोभयꣳसह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

सामर्थ्यलभ्यत्वाद्दलद्वययुक्तमोक्षप्राप्तये द्वयमप्यावश्यकमेवेत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ मिथ्याज्ञानमनर्थहेतुः तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तस्य विवरणं अंधंतम इत्युत्तरमंत्रत्रयेण क्रियते । तत्राद्यस्यायमर्थः । असंभूतिं जगत्सृष्टेरकर्तारं सृष्टिकर्ता नेत्युपासत इत्यर्थः । संभूत्यां उ शब्द एवार्थोऽनेनान्वेति । संभूत्यां उ सृष्टिकर्तृत्व एव रताः । भगवान्सृष्टिकर्तैव न संहारकर्तेत्युपासत इत्यर्थः । प्राग्व देवावशिष्टस्यार्थो ध्येयः ॥ १२ ॥ न केवलं विपक्षेऽनर्थसत्वादेव सृष्टिसंहारयोः कर्तृत्वं हरेर्ज्ञेयं । किंतु दलद्वययुक्तमोक्षोपयोगित्वाद-

पीत्याह ॥ अन्यदेवेति । संभवात् हरेः सृष्टिकर्तृत्वज्ञानात् । असंभवात् संहारकर्तृत्वज्ञानादित्यर्थः । शिष्टं प्राग्वज्ज्ञेयं ॥ १३ ॥ एतन्मंत्रार्थमेव व्यक्तमाह॥संभूतिं चेति । संभूतिं सृष्टिकर्तृत्वं विनाशं जगत्संहारकर्तृत्वं शिष्टं प्राग्वत् । सृष्ट्युपलक्षितानंतगुणात्मकत्वज्ञानादानंदानुभवः विनाशकर्तृत्वज्ञानादखिलक्लेशनिवृत्तिरित्युभयरूपमोक्षायोभयज्ञानमावश्यकमिति भावः ॥१४॥ एवमाद्यमंत्रद्वये-नोक्तदिशा प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति अनेजदेकमित्यादिना भगवत्स्वरूपं निरूप्य यस्तु सर्वाणीत्यादि सार्थमंत्रद्वयेन तत्साक्षात्कारो मोक्षहेतुरित्युक्तं । स च साक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण । किंत्वीश्वरप्रसादेन भवतीत्यतोऽनुष्ठितश्रवणादिकेनाऽपि तत्साक्षात्कारार्थं

अंधंतमःप्रविशंतियेऽसंभूतिमुपासते । ततोभूयइवतेतमोयउसंभूत्यांरताः ॥ १२ ॥
अन्यदेवाहुःसंभवादन्यदाहुरसंभवात् । इतिशुश्रुमधीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥
संभूतिंचविनाशंचयस्तद्वेदोभयंसह । विनाशेनमृत्युंतीर्त्वासंभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

भगवत्प्रार्थनं कार्यमिति भावेन प्रार्थनाप्रकारमाह॥ हिरण्मयेत्यादिना स्मरेत्यंतेन ग्रंथेन । हिरण्मयमिव हिरण्मयं । ज्योतिर्मयं । पिबति रसान् । त्रायते जगदिति च पात्रं । तेन हिरण्मयेन पात्रेण सूर्यमंडलेन । सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य सूर्यमंडलस्थस्य तव मुखं । उपलक्षणं चैतत् । वपुः सर्वदाऽपिहितमस्ति । हे पूषन् पूर्ण । पुष पुष्टाविति धातोः । तद्वपुः त्वं सत्यधर्माय सत्यं भगवंतं हृदये धारयतीति व्युत्पत्त्या त्वद्ध्यानादिमते भक्ताय मह्यं दृष्टये मम त्वद्दर्शनार्थं अपावृणु अपगतावरणं कुरु ॥ १५ ॥ हे पूषन् पूर्ण एकर्षे सर्वविषय

सर्वाणिभूतानि तिष्ठंतीति शेषः । स आत्मैव तत्र सर्वभूतेष्वभूत् । अनादितो वर्तत इत्यर्थः । एवमिति शेषः । एवं विजानतः सर्वाधार-तया सर्वेषु भूतेषु आत्मानं विशेषेण जानतः सर्वत्र स्थितस्य हरेः एकत्वं चानुपश्यतः जानतः को मोहः कः शोकः न कोऽपी त्यर्थः ॥ ७ ॥ भगवत्ज्ञानमात्रेण कुतो मोहाद्यभाव इत्यत आह ॥ स इति । स ज्ञानी । पर्यगात् प्राप्तोऽभूत् ब्रह्मेति शेषः । तावता कथं शोकाद्यभाव इत्यतस्तद्विशिनष्टि ॥ शुक्रमित्यादिना । शुचं शोकं रहति त्यजतीति शुक्रं शोकरहितं । अकायं लिंगदेहरहितं । अव्रणं व्रण संचूर्णन इत्यतः स्तोको व्रणः । कालेनास्तोकत्वादव्रणं नित्यं । गुणैरस्तोकत्वादव्रणं पूर्णमित्यर्थः । अस्नाविरं । स्ना-

यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मेवाभूद्विजानतः । तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

वोपलक्षितसप्तधातुमयस्थूलदेहरहितं । शुद्धं पावित्र्यहेतुं शुद्धत्वादेवापापविद्धं । तत एव हेतोः पापमूलस्थूलसूक्ष्मशरीरहीनं । तत एव देहनिमित्तशोकादिशून्यमिति शुक्रमित्युच्यते । एवं भूतं हरिं पर्यगाद्यतोऽतः कारणाच्छोकाद्यभावः । एवं भूतहरिसारूप्यलक्षणां तद्वार्तिं गतस्य शोकाद्यभावो युक्त इति भावः । नन्वेवमशरीरश्चेज्जगत्स्रष्टा नेति प्राप्तं । लोके सदेहस्यैव स्रष्टृतादर्शनादित्याशंकां निराह ॥ कविरिति । कविः सर्वज्ञः । मनीषी प्रकृत्यादिसर्वमनसामीशितृत्वान्मनीषी । एतेन ज्ञानाविनाभूतदेहवानिति लभ्यते । स चाप्राकृत एवेति प्रागुक्तः । तन्निमित्तशोकाद्यभावो युक्तः । प्राकृतस्यैव तद्धेतुत्वात् । परिभवति सर्वं वशीकरोतीति परिभूः । सर्वतो वर इत्यर्थः । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयंभूः । सदाऽनन्याश्रयः । शाश्वतीभ्यः समाभ्य इति पंचमी सप्तम्यर्थे ।

अनाद्यनंतसंवत्सरेषु याथातथ्यतो याथार्थ्येन वर्तमानानर्थान्व्यदधान्निर्ममे । याथातथ्यत इत्युक्त्या ब्रह्म विवर्तत्वादर्थानां न तत्सृष्टौ देहाद्यपेक्षेति चोद्यं निरस्तं । शाश्वतीभ्यः समाभ्य इत्युक्त्या सदा देहहीनस्यापि सृष्टिसमये देहोपादानेनास्तु सृष्टिरिति चोद्यं निरस्तं ध्येयं । सृष्ट्यादिप्रवाहस्यानाद्यनंतकालीनत्वादिति ॥ ८ ॥ विजानतोऽनुपश्यत इत्यत्र यथावत्परमात्मज्ञानं मुक्तिहेतुरित्युक्तं । तत्ज्ञानं मिथ्याज्ञाननिंदासमुचितमेव मुक्तिहेतुर्न केवलमित्याह ॥ अंधंतम इत्यादि मंत्रत्रयेण । तत्र तावद्यथावत्ज्ञानस्येवान्यथाज्ञाननिंदनस्यावश्यकत्वोपपादनायान्यथाज्ञानस्य प्रागुक्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूद्यान्यथाज्ञानानिंदनस्य ततोऽधिकानर्थहेतुत्व-

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳशुद्धमपापाविद्धं । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

माद्येन मंत्रेणोच्यते । अत्राविद्या शब्देन विद्याविरोधिमिथ्याज्ञानवाचिना तद्विषयोऽन्यथाप्रकारो ग्राह्यः । तथाचाविद्यां यथावदाकारादन्यथाकारमुपासते ध्यायंति ये तेंऽधंतमः प्रविशंतीत्युक्तानुवादः । ये विद्यायां उ तत्वज्ञान एव रताः । मिथ्याज्ञानानिंदका इत्येवकारार्थः । ते ततो मिथ्याज्ञानिप्राप्यतमसो भूयः अधिकं तमः । इव शब्दस्य व्यक्तमित्यर्थः । असंशयमिति यावत् । प्रविशंतीत्यन्वयः ॥९॥ न केवलं विपक्षेऽनर्थप्राप्तेरेव सम्यग्ज्ञानासम्यग्ज्ञाननिंदनयोः कार्यत्वं । किंतु मोक्षफलस्यांशतः उभयसाध्यत्वादपि द्वयोः कार्यत्वमित्याह ॥ अन्यदेवेति । विद्यया तत्त्वज्ञानेनान्यदेव मोक्षैकदेशरूपं फलं प्राप्यमाहुर्वृद्धाः । अविद्यया अन्यथाज्ञान-